

Любов КРУПНИК (Київ)

Львівська художниця Стефанія Шабатура – учасниця українського дисидентського руху 60–80-х років ХХ ст.

Серед постатей українського дисидентського руху вирізняється талановита львівська художниця Стефанія Шабатура. На жаль, інформація, опублікована про цю постать, скупа і не доносить важливих деталей про життя, яке є яскравим свідченням особливостей протистояння тоталітарної системи і незалежної творчої особистості. Дана стаття написана на основі матеріалів кримінальної справи С. Шабатури, що містяться в архіві Служби безпеки України, які публікуються вперше.

Біографія С. Шабатури є типовою для українських дисидентів: молодих, талановитих та успішних. Стефанія Михайлівна Шабатура народилася в 1938 р. у Заліщицькому районі на Тернопільщині. Виховувалась матір'ю, батько загинув на війні. Після успішного закінчення Львівського художнього училища, залишилася у ньому викладати. Згодом закінчила Львівський художній інститут. Як талановитого художника її невдовзі прийняли до складу Спілки художників України.

У 1960-х роках С. Шабатура, як і низка інших представників української інтелігенції, активно включається в національно-культурні процеси, що пожвавились в Україні на хвилі хрущовського потепління. Це позначається на змісті творчого доробку колі інтересів, знайомств, активній участі у громадському житті Львова. Вона, разом з подружжям Іриною та Ігорем Калинцями, братами Горинями, Михайлом Косівим (голова клубу) та іншими, бере активну участь у діяльності Клубу творчої молоді (КТМ) «Пролісок» у Львові.

Як відомо, львівська група КТМ стояла на більш радикальних позиціях порівняно із київською, наполягала на політизації цього інтелектуального руху, висловлювались пропозиції скористатися досвідом оунівського підпілля¹. Проте головний зміст діяльності залишався культурницьким, національно-просвітницьким: концерти, літературні вечори, організація вертепів на Новий рік, святкування Івана Купала тощо. Започаткували організацію вертепів студенти консерваторії і ці дійства до середини 1960-х навіть отримували офіційне схвалення. З другої половини 1960-х років почалися заборони і це змусило проводити ці святкування підпільно, тому від студентів ініціатива перейшла до трохи старших представників творчої молоді. У Львові такими центрами тяжіння стало середовище дружини В. Черновола О. Антонів та керівника хору «Черемош» Б. Антківа.

Проте зміна політичного курсу у другій половині 60-х років ХХ ст. спричинила початок гоніння на учасників української інтелігенції генерації шестидесятників і, як відомо, стала початком політичного дисидентства. Спочатку були попередження, погрози, далі дійшло до конкретних дій. Зокрема, у 1965 р. були заарештовані брати Богдан і Михайло Горині, Михайло Косів, Іван Світличний. У листопаді 1967 р. у Львові був засуджений В. Чорновіл за підготовку документального збірника «Лихо з розуму» про репресії над українською інтелігенцією. У 1971 р. вдруге був засуджений на 9 років ув'язнення і 5 років заслання В. Мороз за написання публіцистичних есе (зокрема, про знищення старовинної церкви в Космачі есе «Серед снігів»).

Масові арешти в Україні пов'язані з прийняттям 30 січня 1971 р. політбюро ЦК КПРС рішення про початок кампанії проти дисидентства і «самвидаву». Офіційним приводом для арештів стала «справа Добоша» – арешт молодого бельгійця українського походження, що приїхав в Україну в туристичну поїздку нібито за завданням «зарубіжного антирадянського центру» для нав'язання контактів з українською підрадянською інтелігенцією. Арешти і переслідування 1970-х років були найбільшими за своїм розміром репресіями у післясталінський період в Україні. Масштаби репресій в Україні 1970-х років дали нагоду українському

«самвидаву» охрестити ці події як «великий погром». Кількість заарештованих дисидентів у 1972–1973 рр. за різними оцінками коливалася у межах 70–100 осіб². 12–13 січня 1972 р. в Україні прокотилась чергова хвиля арештів, було заарештовано близько 20 осіб, серед них художницю С. Шабатуру.

Напередодні арештів, у Брюховичах, поблизу Львова, проходив з'їзд учасників Клубу творчої молоді. Проте, С. Шабатура не поїхала туди з іншими КТМ-івцями, оскільки чекала гостей з Києва. Вранці 12 січня до неї прийшли з ордером на обшук. Причиною обшуку став повторний арешт в той же день у Львові активного дисидента журналіста В. Чорновола за видання «самвидавного» «Українськоговісника». По його справі № 196 було призначено 15 слідчих, які займалися притягненням осіб, що контактували з арештованим. Однією з підозрюваних була С. Шабатура. Обшук у її помешканні тривав тринадцять годин (з 6 до 19 години) і дав підстави для її затримання.

Як свідчать матеріали кримінальної справи С. Шабатури, в результаті обшуку було виявлено заборонені статті В. Чорновола «Як і що обстоює Богдан Стенчук» та В. Мороза «Серед снігів», на дні духовки газової плити знайшли німецький мініатюрний фотоапарат «Мінокс» і п'ять касет. Крім того, було вилучено збірки віршів М. Холодного «Крик з могили», І. Калинця «Відчнення вертепу» та В. Стуса «Веселий цвинтар», котрі ніде не було опубліковано і які були дарунками авторів. Знайдено також підручник з історії часів німецької окупації (1942 р.) «За народ» з цитатою А. Гітлера, листування з приятелем Б. Черняхівським.

Свідчення Б. Черняхівського та квартирної господині О. Ізубенко стали основними аргументами усного звинувачення художниці. Обоє свідків зазначали, що С. Шабатура за своїми переконаннями є націоналісткою, незадоволеною існуючим ладом. Окрім того, знайшлись бажані пролити світло на обставини зустрічі арештованої з грузинським художником Д. Озделашвілі. За їх свідченням, у розмові з ним С. Шабатурою була висловлена думка, що українська і грузинська культури перебували в залежності від Росії, яка не давала їм можливості розвиватись.

Важливим пунктом обвинувачення стали контакти художниці з іноземними громадянами з США та Канади: Х. Колтунюк, Х. Холод листування з Б. Певним та його дружиною.

Відомо також, що 29 листопада 1970 р. С. Шабатура написала заяву до Верховного суду УРСР з протестом проти арешту і незаконного ведення суду над В. Морозом, у якій зазначила: «Як вільна громадянка Радянського Союзу, я мала повне право, згідно з законами нашої держави, бути присутньою на читанні вироку. І чи не є той факт, що жодного з нас не пустили на вирок, явним доказом необ'єктивного розгляду справи В. Мороза, боязливо викрити незаконність і антирадянськість самого суду»³.

Зрозуміло, що й ідейне навантаження творів С. Шабатури носило досить чітке національне спрямування, про що говорять їх гасла: «Або погибель, або перемога – сі дві дороги перед нами стали» – гобелен «Леся Українка»; «Прокинься, Трос, смерть іде на тебе!» – гобелен «Кассандра». У 1971 р. в Києві журі художньої виставки, через політичний підтекст, відхилило гобелен С. Шабатури «Кассандра» за мотивами одноіменного твору Лесі Українки. Прикметно, що, як свідчать матеріали кримінальної справи, після арешту художниці органами держбезпеки було заготовлено запитання по гобелену «Кассандра», на які мали дати експертний висновок спеціально призначені три спеціалісти:

а) Яку ідею за змістом вклала Шабатура С. М. в гобелені «Кассандра», та якої вона направленості?

б) Як можна пояснити в гобелені композицію, зображення, символи, кольори?

в) Чи відповідає зміст гобелена «Кассандра» змісту поеми Лесі Українки «Кассандра»?

г) Чи має гобелен у своєму змісті актуальні теми та яке враження викликає у глядача⁴?

Завдяки тому, що експерти дали помірковану оцінку, твір «Кассандра», як і інші, вилучені після арешту роботи, було врятовано від знищення. Зокрема, було зазначено, що, ймовірно, художниця погано вивчила історичний період, тому в руках у Кассандри, не меч, а шабля. Сама постать є дещо деформованою, зображена жінка, яка у Лесі Українки красуня, пророчиця, у

С. Шабатури вийшла негарною. Тому все це, за висновками експертів, дає підстави зробити висновок, що gobelen “Кассандра”, є творчою невдачею. Таким чином, експерти відвернули увагу і зменшили пункти обвинувачень С. Шабатури.

13 січня 1972 р. відбувся перший допит художниці як свідка по справі В. Чорновола, а вже 14 січня “за зберігання і розповсюдження документів, які містять наклепницькі вигадки на радянський суспільний і державний лад і приймаючи до уваги, що, знаходячись на волі, може вплинути на хід слідства”, було вжито запобіжного заходу – “взяття під варту і поміщено в слідчий ізолятор”⁵. Починаючи з 26 січня і по 8 квітня 1972 р. підсудну звинувачували за справою В. Чорновола (було здійснено 19 допитів). Проте 15 червня 1972 р. від справи В. Чорновола відокремили окрему кримінальну справу за № 203 самої С. Шабатури, яка в кінцевому підсумку налічувала три об’ємних томи, по якій проходили 104 свідки.

Остаточну ризик у долі С. Шабатури було підведено 13 липня 1972 р. Судова колегія в кримінальних справах Львівського обласного суду розглянула справу про обвинувачення Шабатури С. М. у антирадянській агітації і пропаганді (Ст. 62, ч. 1 КК УРСР) – зберігання, розповсюдження і розмноження антирадянської літератури. Її засуджено до п’яти років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму з трьохрічним засланням. Проте, адвокат, рідні, близькі, сама підсудна намагались оскаржити вирок обласного суду 19 липня 1972 р. до Верховного суду УРСР з касаційною скаргою звернувся адвокат С. Шабатури Я. Коваль, який просив вилучити з обвинувачення епізод з Д. Оздерашвілі та три роки заслання. 20 липня аналогічну заяву написала сама художниця. Серед її аргументів: розквіт творчої кар’єри та ряд особистих моментів, що мали особливе значення у житті 33-літньої жінки: “Думаю, що наше правосуддя не зацікавлене в тому, щоб покарати людину так, щоб після цього вже не варто було їй жити”⁶.

22 липня 1972 р. зі слідчого ізолятора Львівського КДБ надійшло клопотання від В. Чорновола. Він писав: “Вперше з часу існування діючого тепер кримінального кодексу УРСР суд за

62 статтею цього кодексу був у Львові відкритим, тобто формально законним. І вперше після XX з’їзду КПРС не тільки у Львові, а на всій Україні (а може, й у цілому СРСР) винесено за ст. 62 КК УРСР настільки суворий вирок жінці. (...) Взагалі, арешт взимку і навесні 1972 р. групи новоявлених “націоналістів” з-поміж української радянської інтелігенції, вихованих в радянських умовах і на марксистсько-ленінському світогляді прозвучав прикрим дисонансом в часі компанії по відзначенню 50-річчя створення СРСР, знецінюючи якоюсь мірою положення про остаточне розв’язання у нас національного питання”⁷. Він просив обласний суд найрадикальніше змінити присуд. Проте, всі ці звернення залишились без відповіді.

29 серпня 1972 р. судова колегія в кримінальних справах Верховного суду УРСР ухвалила вирок, за яким було виключено обвинувачення, зв’язане зі зустріччю з грузинським художником Д. Оздерашвілі, в усьому іншому вирок залишився без змін⁸.

Відбувати покарання С. Шабатуру відправили у Курганську область (РРФСР), а з 1973 р. у Мордовський табір суворого режиму для жінок-політв’язнів. У 1974 р. С. Шабатура, якій, як і художникові Ю. Заливасі заборонили малювати, оголосила страйк з вимогою дозволити займатися своєю роботою, а також прописати маму у її львівській кооперативній квартирі. Добившись свого, вона далі пише листи протесту до вищих посадових осіб республіки та СРСР. Проте, скоро з новими вимогами за відмову від роботи, що вважалось порушенням табірної дисципліни, її покарали. С. Шабатуру спершу позбавили посилки, яку можна було присилати раз на рік, а коли бойкот повторився тричі, посадили в карцер. Згідно з табірними законами, у карцер також садовили три рази, після чого кидали в ПКТ (приміщення камерного типу). Умови в ПКТ відрізнялися від карцерних. У карцері спали на голій дошці, харчувались хлібом і водою, у ПКТ на ніч давали нари, матрац і постіль, які вдень виносили в інше приміщення. Годували юшкою з гнилої риби з маленьким шматочком хліба. Ложку каші, чай та цукор на обід можна було заробити, якщо в’язень йшов працювати, відмовлявся від страйку. І це була найневинніша спокуса, оскільки співробітники КДБ, добре знаючи

психологію в'язнів, щоб зламати людину, вигадували дуже витончені провокації.

У липні 1974 р. у Мордовському таборі з'явився куратор С. Шабатури, представник Львівського УКДБ О. Шумейко, який привіз художниці фарби, пензлі, етюдник та папір. Їй дозволили малювати, хоч попередили про заборону зображувати у своїх малюнках табірні епізоди. За неповний рік художниця створила понад 200 ескібрисів, живописних робіт, ескізів майбутніх гобеленів. Наприкінці 1975 р. її етапом відправили до Львова, перед тим забравши всі виконані роботи. Художницю спокушають: везучи містом, показують вільну, безтурботну юрбу і обіцяють, що вона зіллється з цим натовпом, якщо публічно зречеться своїх переконань. Майстриня відкинула ці пропозиції, оскільки, як вона стверджувала, нічого протиправного не робила, а тому злочином є утримання її в ув'язненні, а тим більше висувати подібні вимоги. Після цього її кинули за ґрати знову.

10 грудня 1975 р. ще перебуваючи у львівській в'язниці у Міжнародний день прав людини С. Шабатура оголосила голодування, яке не припинила навіть за обіцянку побачитись з матір'ю. Коли її відправили назад – до мордовського табору, на вахті зачитали акт: усі заборані перед поїздом до Львова малюнки, передані на спалення, як "образу для табору". Як наслідок – по-варварськи було знищено понад 70 ескібрисів та 150 малюнків. Свій голос на захист художника підняли російські правозахисники М. Ланда, В. Некіпелов, Т. Ходорович. Вони звернулись до Міжнародної амністії та комісії з прав людини при ООН, домагаючись захисту художниці, добивались отримання свідчень про знущання від неї особисто⁹. Проте російські дисиденти, на відміну від українських, виступали лише за права людини, ігноруючи національне питання. Українськими дисидентами було зроблено наголос на тому, що неможливо говорити про права людини, якщо порушуються права цілої нації.

6 березня 1976 р. майстриня оголосила двадцятиденне голодування проти всіх форм політичних репресій в СРСР. Вона вимагала припинити знущання над політв'язнями, зокрема, над представниками творчої інтелігенції, твори яких безжально зни-

щувались. С. Шабатура вимагала повернення відібраних творів В. Стуса та близько 200 власних малюнків.

У кінці 1979 р. С. Шабатура написала чергову заяву, якою засудила радянську систему у позбавленні особистості і нації "особистого мислення". Вона зазначала, що не вважає себе політиком, навіть після восьмилітнього ув'язнення за політичною статтею. Проте, "на тлі пережитого (...) жалію, що того покликання у мене немає. Я жалію, що з нашого п'ятидесятиміліонного народу, за ті проблеми беруться не прагматики, а переважно поети та художники, люди емоційного складу характеру (...) Беззахисність і безпомічність людини ідуть в одному потоці з такими явищами, як безоглядна асиміляція національних меншостей, нівеляція культури, економічний визиск. І де захисту шукати? (...) Здесяткована Українська Група Гельсінкі. Всі сили (...) доклала влада, щоб її ліквідувати і, здавалося, є підстави представникам влади говорити, що Групи більше нема, однак, як десятки разів у нашій історії бувало проб'є дзвін і люди підуть"¹⁰.

У таборі у 1979 р. С. Шабатура стала учасником Української Гельсінської Групи (УГГ), що давало їй додаткові можливості відстоювати свої права. Однак, коли вона вернулась на волю (2 грудня 1980 р.) учасники УГГ були повторно ув'язнені, тому організації фактично не існувало. Проте, як для учасниці УГГ, С. Шабатурі вже готували повторний арешт. Прокурором Львівської області було дано таємну вказівку відкрити на художницю справу за порушення паспортного режиму (термін ув'язнення до двох років). С. Шабатуру спеціально ніде не прописували, хоч для цього були всі законні підстави (у львівській кооперативній квартирі проживала і була прописана її мати і на цю квартиру у них був ордер). Їй наполегливо фабрикували нову справу: викликали у міліцію, на адміністративну комісію до міськради тощо. Зрештою, вона добилась дозволу прописатись у приміській зоні під Львовом. Однак, несподівано захворіла її мати і виникла нагальна необхідність прописатись саме у Львові, щоб доглядати за матір'ю і не втратити квартиру, з якої їх наполегливо намагались вижити. С. Шабатура звернулась до обласної ради, оскільки

міська їй уже відмовила. В обласній їй порадили звернутись до начальника обласного УКДБ, оскільки без дозволу цієї інстанції, жодне її прохання не могло бути позитивно вирішено. Художниця звернулася до начальника УКДБ, як депутата обласної ради, з метою обґрунтувати заборону на її проживання у межах міста і домоглась свого. Її прописали в порядку виключення, проте, КДБ постійно тримало майстриню під прицілом. Без допомоги органів держбезпеки не можна було влаштуватись на роботу. Звернувшись в КДБ, після кількох самостійних невдалих спроб, їй запропонували місце в галантерейному цеху, але не на вакансію художника, а простою робітницею. Протягом усього післятабірного періоду художницю постійно "провідували" працівники органів держбезпеки, зав'язували "неофіційні розмови" тощо.

Існували також утиски і в творчості. У 1981 р. С. Шабатура зробила спробу взяти участь у виставці прикладного мистецтва, що експонувалась у Львівській картинній галереї. Її роботи були прийняті виставковим комітетом на усіх трьох турах. Проте, комісія у складі секретаря Ленінського райкому партії, завідуючого відділом культури міськкому партії та голови обласного відділення Спілки художників постановили роботи художниці зняти. Іншого разу, при спробі виставити свої роботи, голова Львівського відділення Спілки художників заявив, що ще зарано виставляти свої роботи, потрібно ще довести свою політичну зрілість¹¹.

Таким чином, доля художниці та її колеги засвідчила перспективи людини, яку тоталітарна система вважала своїм опонентом. Політичні дисиденти вважалися внутрішнім ворогом, тому їх нейтралізація стала одним з найосновніших завдань. Заходи по знешкодженню політичного інакодумства відігравали функцію залякування тих, хто їм співчував і, як наслідок, чисельність їх послідовників в Україні була порівняно невеликою.

¹ Грицак Я. Й. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 2000. – С. 282.

² Там само. – С. 286.

³ Державний архів Служби безпеки України. Спр. П-3257 – Т. 1. – Арк. 35.

⁴ Там само. – Арк. 152.

⁵ Там само. – Арк. 65.

⁶ Там само. – Арк. 12–13.

⁷ Там само. – Арк. 363.

⁸ Там само. – С. 367.

⁹ Погром в Україні 1972–1979. Упорядкування довідки і передмова Р. Купчинського Зошити самвидаву. Випуск I. – Сучасність, 1980. – С. 279–284.

¹⁰ Шабатура С. Підняти шапку-невидимку // Український вісник. Випуск 7, 8, 9–10. – Київ – Львів, 1988. – С. 73–75.

¹¹ Там само.